

УМОВИ ПІДГОТОВКИ ДО НАВЧАННЯ ГРАМОТІ ДОШКІЛЬНИКІВ
ІЗ СИСТЕМНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯPREPARATION CONDITIONS FOR LITERACY TEACHING
OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SYSTEMIC SPEECH DEVELOPMENT

У статті аналізуються дослідження учених з проблеми навчання грамоті дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення, зазначається, що спостерігається поява мовлення із запізненням, малий запас слів, аграматизми, дефекти вимови і фонемоутворення. Визначені ознайомлення дітей зі словом вичленення слова як самостійної смислової одиниці з потоку мовлення; ознайомлення з реченням – виділення його як смислової одиниці у мовленні; ознайомлення зі словесним складом речення розділ речень на слова і складання із слів (2–4) речень; ознайомлення зі складовою будовою слова – ділення слів (з 2–3 складів) на частини і складання слів із складів; ознайомлення зі звуковою будовою слів, формування навичок звукового аналізу слів: визначення кількості, послідовності звуків (фонем) і складання слів з певними звуками, які розуміють смислорозрізнавальну роль фонем. Наголошується, що при навчанні грамоті це проявляється в тому, що діти мусять: розрізняти чітко всі голосні і приголосні фонемі; знаходити голосні фонемі в словах; орієнтуватися на голосну букву і визначати твердість або м'якість попередньої приголосної фонемі; засвоювати приголосні фонемі в поєднанні з усіма голосними. Визначені напрями етапи навчання грамоті, читанню: формування фонемного аналізу слів і загальної орієнтування в фонемній системі мови; освоєння системи голосних фонем, їх позначення буквами і формування орієнтації на голосні букви і фонемі; освоєння системи приголосних фонем, їх позначення буквами і формування основного механізму читання. Охарактеризовані рівні готовності дітей із ЗНМ до навчання грамоті: високий, середній, низький. Окреслені перспективи подальшого дослідження, які полягають в оптимізації методик навчання грамоті дітей в ЗНМ.

Ключові слова: дошкільний вік, діти, загальне недорозвинення мовлення, грамота, навчання, мовлення, читання, письмо.

The article analyzes the research of scientists on the problem of teaching literacy to preschool children with general underdevelopment of speech, it is noted that there is a delayed appearance of speech, a small vocabulary, agrammatisms, pronunciation defects and phoneme formation.

Children's familiarization with the word is determined by identifying the word as an independent semantic unit from the speech stream; familiarization with the sentence – highlighting it as a meaningful unit in speech; familiarization with the verbal composition of sentences, dividing sentences into words and composing (2–4) sentences from words; familiarization with the syllabic structure of words – dividing words (with 2–3 syllables) into parts and composing words from syllables; getting acquainted with the sound structure of words, forming the skills of sound analysis of words: determining the number, sequence of sounds (phonemes) and composing words with certain sounds, understanding the semantic role of phonemes.

It is emphasized that when teaching literacy, this is manifested in the fact that children must: distinguish clearly all vowel and consonant phonemes; find vowel phonemes in words; focus on the vowel letter and determine the hardness or softness of the preceding consonant phoneme; learn consonant phonemes in combination with all vowels. The directions of the stages of literacy and reading are defined: formation of phonemic analysis of words and general orientation in the phonemic system of the language; mastering the system of vowel phonemes, their designation by letters and formation of orientation to vowel letters and phonemes; mastering the system of consonant phonemes, their designation by letters and the formation of the basic mechanism of reading.

The levels of readiness of children with learning disabilities for learning literacy are characterized: high, medium, low. Prospects for further research are outlined, which consist in optimizing the methods of teaching literacy to children in ZNM.

Key words: preschool age, children, general underdevelopment of speech, literacy, learning, speech, reading, writing.

УДК 374.22-056.14
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/59.17>

Проскурняк О.І.,

докт. психол. наук, професор,
професор кафедри спеціальної
педагогіки і психології
та інклюзивної освіти
Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства багато дослідників відзначають стрімке зростання патології мовлення у дітей. Одним з найбільш поширених порушень мовлення серед дітей дошкільного віку є загальне недорозвинення мовлення. Из-за порушень як фонетико-фонематичної, так і лексико-граматичної сторони мовлення, ці діти не можуть успішно оволодівати грамотою у початковій школі. Надалі діти мають складнощі із засвоєнням знань по різним освітнім компонентам. Однією з головних причин цього є складнощі, які пов'язані з оволодінням аналізом і синтезом фонем. У них з великим трудом формуються стійкі і диференційовані уявлення про звукові склади слова.

В даний час спостерігається підвищення вимог до початкового навчання, актуалізується низька психолого-педагогічних проблем, пов'язаних із підготовкою дітей до школи. Для старших дошкільнят із загальним недорозвиненням мовлення, вирішення цієї проблеми має особливе значення, тому що це пов'язане з проблемою ранньої соціальної адаптації цих дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі загального недорозвинення мовлення приділяли увагу такі вітчизняні дослідники, як Н. Базима, Н. Гаврілова, Т. Кузнєцова, І. Мартиненко, І. Савіна, Є. Соботович, В. Тарасун, М. Тищенко, М. Шеремет та ін.

Н. Гаврилова [1], Є. Соботович [5] у своїх дослідженнях показали, що загальне недорозвинення мовлення впливає на формування всіх компонентів системи мовлення (структури звуків, процесів фонемі, лексики, граматики, смислової сторони мовлення) у дітей зі збереженим інтелектом. Відомо, що при ЗНМ мовлення розвивається із запізненням. Діти мають малий запас слів, багато аграматизмів, дефекти вимови і фонемоутворення.

Є. Соботович зазначає, що мовленнєве недорозвинення має різні прояви: може фіксуватися як відсутність мовлення, так і його наявність з певними проявами недорозвинення (фонематичного або лексичного). Виділяють три рівні ЗНМ. Зокрема, перший та другий рівні характеризуються вираженими порушеннями. При третьому рівні у дітей фіксуються окремі недоліки у розвитку звукової сторони мовлення, словникового запасу та граматиці. Зазначимо, що при чисельності проявів, у дітей із ЗНМ є типові ознаки розвитку мовлення, які доводять системність його порушення [5].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на численні дослідження, проблема підготовки дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення не є вирішеною, а методики потребують удосконалення з урахуванням вимог сьогодення.

Метою статті є аналіз умов підготовки дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення до навчання грамоті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що у дошкільників з ЗНМ спостерігається недорозвинення при виконанні рухових завдань, порушеним є послідовність елементів мовлення. Наприклад, дитині важко передавати предмет з однієї руки до іншої, відбивати, не збиваючись, рукою об стіл певний ритм, складно скласти дрібні деталі у коробку. Отже, можна сказати, що у таких дій є порушеною координація рухів та дрібної моторики.

Для визначення суті підготовки до навчання грамоті слід розуміти, які особливості письмової мови і що є головним у процесі оволодіння читанням і письмом.

Як відомо, читання і письмо – види мовленнєвої діяльності, основою для яких є усне мовлення.

При визначенні змісту роботи з підготовки до навчання грамоті доцільно виділити наступні елементи роботи:

- 1) навчити дітей визначати слово як самостійну одиницю мовлення;
- 2) ознайомити дітей з реченнями, навчити розпізнавати види речень на інтонацією та змістом;
- 3) навчити будувати складні й прості речення на вимогу за певною темою та змістом;
- 4) ознайомити дітей зі структурою слова, навчити ділити слова по складам та за складів будувати слова;

5) ознайомити дітей зі звуками, голосними та приголосними, твердими та м'якими, навчити дітей їх розрізняти у словах.

Для фахівців важливим є сформувати у дитини навички усвідомлення мовлення, як власного, так й стороннього, інакше кажучи розвинути рефлексію мовлення, яка у подальшому стає підґрунтям для засвоєння грамотності при підготовці до школи та навчання у неї. Саме навички рефлексування є одніми зі складників психологічної підготовки дитини до навчання у школі. Також важливою складовою у цьому процесі є розвиток довільності, яка розуміється як можливість керувати власною зовнішньою та внутрішньою діяльністю, у тому числі й мовленнєвою діяльністю.

Для оцінки стану готовності дитини до оволодіння грамотністю важливими є критерії та показники, за якими це буде визначатися та досліджуватися.

Предикативний критерій – підготовка речення, можливість виразити та оцінити словами те, що відбувається навколо.

Когнітивний критерій, показниками якого є сформованість умінь добирати і застосовувати у висловлюваннях актуальні мовленнєві засоби, підтримувати діалог, виконувати вербальні завдання, пропонувати варіанти рішення вербальних завдань

Оціночно-прогностичний критерій, показниками якого є уміння оцінювати власні мовленнєві дії, прогнозувати її наслідки.

Можна сказати, що вищезазначені критерії та показники є взаємопов'язані між собою та відбивають різні аспекти мовленнєвої діяльності.

Важливими при підготовці дитини до навчання грамоті є усвідомлення процесу мовленнєвого розвитку, при якому йде як оперування мовленням, так й набуття й удосконалення комунікативно-мовленнєвих знань, умінь, навичок. Мовленнєва діяльність розвивається на практиці й через практику, комунікативно-мовленнєві уміння транспортуються в уміння оперувати одиницями мовлення та здійснювати мовленнєві дії.

Розглядаючи підготовку до навчання грамоті дітей дошкільного віку, слід зазначити, що цей процес відбувається, починаючи з молодшого дошкільного віку.

У молодшому дошкільному віці дітей знайомлять з поняттям “слово” на практиці, проводяться заняття на розпізнавання звуків.

У середньому дошкільному віці удосконалюють свої знання стосовно звуків в ігровій формі, їх звучання, навчаються правильно вимовляти різні звуки на вимогу дорослих, вчать розрізняти короткі слова і звуки.

У старшому дошкільному віці дитина вже чітко розрізняє голосні й приголосні звуки,

виокремлювати у словах різні звуки та відтворювати їх із різною інтонацією.

Також відбувається процес підготовки руки дитини до письма, що включає різні вправи на розвиток дрібної моторики, ліплення, малювання, обведення букв за пунктирними лініями.

Дітей навчають елементам читання, а саме поєднувати голосні та приголосні звуки у склади, дитина навчається граматично впізнавати букви, склади тощо.

Багаторічні напрацювання науковців та практиків у галузі пошуків ефективних методик навчання грамоті спрямовувались як на вивчення механізму відтворення звуків, слів, так й на визначення прийомів формування та моделі побудови процесу мовлення, які являють собою аналітико-синтетичний симбіоз.

Отже, на сьогодні загальноприйнятим є прийнятий звуковий аналітико-синтетичний метод навчання грамоти. Сама назва його говорить про те, що в основі навчання лежать аналіз і синтез звукової сторони мовлення. У більшості випадків сьогодні використовуються варіанти звукового аналітико-синтетичного методу (Ю. Коломієць (2009), В. Козлова (2003), Т. Берник (2007), О. Ревуцька (2003), О. Федорова (2009), Л. Трофіменко (2004)).

В основі цього методу лежить позиційний принцип читання, тобто проголошення приголосної фонемі при читанні повинно проводитися з урахуванням позиції наступної за нею голосної фонемі. При навчанні грамоті це проявляється в тому, що діти мусять:

- 1) розрізняти чітко всі голосні і приголосні фонемі;
- 2) знаходити голосні фонемі в словах;
- 3) орієнтуватися на голосну букву і визначати твердість або м'якість попередньої приголосної фонемі;
- 4) засвоювати приголосні фонемі в поєднанні з усіма голосними.

Готовність до навчання грамоті полягає також у достатньому рівні розвитку аналітико-синтетичної діяльності, оскільки вже первісний етап оволодіння навичками читання і письма вимагає умінь аналізу, порівняння, синтезу та узагальнення мовленнєвого матеріалу.

Для оптимізації методики навчання грамоті доцільно додержуватися загальновідомих етапів навчання грамоті, а саме спрямовувати зусилля на формування у дитини навичок фонемного аналізу слів, розвивати уміння орієнтуватися у фонемній системі мовлення; сприяти засвоєнню голосних фонем та вміння орієнтуватися на голосні букви; сприяти засвоєнню дитиною приголосних фонем, розвиток уміння позначати їх буквами, складати склади, тобто формувати механізм читання.

Для дітей із ЗНМ, поряд з порушенням мовлення, характерне відставання у формуванні різних видів сприйняття, низький рівень розвитку основних властивостей уваги, знижені пам'ять і продуктивність запам'ятовування, відзначається низька активність пригадування, відставання в розвитку наочно – образного мислення, труднощі в оволодінні аналізом і синтезом, недорозвинення загальної моторики та дрібної моторики пальців рук.

Навчання грамоті може ділитися на два періоди: підготовчий букварний. Саме підготовчий період формує готовність до оволодіння грамотою і перехід до знайомства з буквами.

Особливої уваги заслуговує система навчання грамоті дошкільнят із ЗНМ шести років, яка здійснюється на матеріалі попередньо відпрацьованих у вимові звуків з урахуванням відповідності між досліджуваними звуками, формами звукового аналізу і навчанням читання та письма.

Зміст навчання письму розподіляється за періодами. У першому періоді навчання завершується робота по формуванню готовності до навчання грамоті, розпочата у старшій групі на заняттях по формуванню звукової культури мовлення. У другому періоді діти навчаються грамоті: знайомляться з голосними літерами (а, у, о, і), з приголосними (м, п, т, до, з); складають з букв розрізної азбуки склади (му, су), слова (мак, суп) по слідах звукового аналізу та синтезу; перетворюють слова шляхом додавання, перестановки, заміни звуків; оволодівають осмисленим читанням простих фраз. Третій період навчання включає розширення обсягу досліджуваних звуків і букв (ш, р, л, з, ц, ч, щ); аналіз і синтез однокладових слів зі збігом приголосних (стіл), двоскладових слів (мишка), слів із трьома складовими (панама); вправи на визначення пропущеної літери в слові; читання складів, складання слів із складів; навчання безперервному читанню з поясненням змісту прочитаного; членування речень на слова, визначення порядку і кількості слів у реченні [1,3,5].

Для дітей дошкільного віку навчання грамоті мусить реалізовуватися через вправи у цікавій, ігровій формі з елементами змагання. Протягом усіх періодів навчання розвиток артикуляційних навичок і фонематичного сприйняття здійснюється одночасно з розвитком звуко-літерного аналізу і синтезу, попереджаючи появу дисграфії і дислексії у школі [6].

Досвід учених-практиків доводить, що використання даних методичних рекомендацій по формуванню готовності до оволодіння грамотою, а потім і безпосереднє навчання грамоті дошкільників із ЗНМ дозволяє домогтися високих і стійких результатів при навчанні дітей з недорозвиненням мовлення читанню та письму, а також сприяє успішнішому навчанню дітей у школі. Грамотно

організована логопедична робота дозволяє повністю усунути недоліки вимови і сприйняття фонем у дітей із ЗНМ, подолати порушення лексико-граматичної сторони мовлення, з іншого боку – сформувати мовну базу для успішного навчання грамоті [3].

Отже, навчання грамоті (письму та читанню) – складний багаторівневий процес, що складається з безлічі компонентів. Базою для оволодіння письмом і читанням є достатня сформованість компонентів усного мовлення, звуковимови, просодичних компонентів лексико-граматичної будови, фонематичні недорозвинення мови [2]. У дітей із загальним недорозвиненням мовлення порушені всі компоненти усного мовлення, що тягне за собою труднощі в навчанні грамоті. Крім того, у дошкільнят із загальним недорозвиненням мовлення спостерігаються значні порушення просторових уявлень, почуття ритму, координації м'язів плечового пояса, недорозвинення графічних навичок, дрібної моторики рук. З огляду на всі ці недоліки загальний стан готовності до навчання грамоті дітей із загальним недорозвиненням мови нижче вікової норми.

Охарактеризуємо рівні готовності дітей із ЗНМ до навчання письму. При високому рівні готовності дитина відтворює прості та складні ритми; точно повторює і розташовує інтонації, графічні навички сформовані добре, дитина правильно і акуратно виконує завдання, пропускає і відступає правильну кількість квадратів в кожному завданні без нагадувань, добре орієнтуються в схемі власного тіла.

При середньому рівні готовності дитина виконує всі прості ритми, намагається відтворити складні; намагається повторити малюнок з крапок, іноді не вдається зберегти масштаб малюнку; діти часто замінюють і плутають звуки між собою, у них порушена диференціація трьох і більше фонетичних груп. Допускаються невеликі помилки при виконанні завдань на графічні навички. Дітям частково вдається назвати власні частини тіла і виконати частину із запропонованих завдань.

При низькому рівні готовності у дитини спостерігаються порушення послідовності ритмічних елементів, порушується відстань між точками і зменшується розмір малюнка і форма; діти можуть впоратись із завданням тільки після підказки дорослого. Діти не є рішучими, часто сумніваються, довго думають, плутаються, якщо одну і ту ж саму картинку показати двічі. Діти малюють

повільно і не охайно, виходять за поля, неправильно тримають олівець, погано орієнтуються у власному тілі, вони не розуміють де праворуч та ліворуч, тому не можуть показати праву руку, ліве око тощо.

Висновки. Таким чином, виходячи з рівню готовності дитини до навчання грамоті й розробляється план відповідних заходів. Аналіз особливостей розвитку дітей дошкільного віку довів, що у даній категорії дітей мовленнєве недорозвинення у дітей може виражатися по-різному: від повної відсутності мовлення до розгорнутого мовлення з елементами фонетичного та лексико-граматичного недорозвитку. Виділення умовних груп готовності дітей з загальним недорозвиненням мовлення сприятиме до навчання письму сприятиме вибору оптимальних методик навчання грамоті. Розробка методики навчання мусить включати три взаємопов'язаних етапів: звукового аналізу, словозміна, відтворення звукової форми слова.

Перспективою подальшого дослідження є оптимізація методики навчання грамоті дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гаврилова Н. С. Порушення фонетичного боку мовлення у дітей : монографія. Кам'янець-Подільськ : ТОВ «Друк-сервіс», 2001. 200 с.
2. Крутій К. Л. Діагностика мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2005. 208 с.
3. Кузнєцова Т. Г. Корекція мовленнєвої готовності до шкільного навчання дітей з вадами інтелектуального розвитку. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка : педагогічні науки.* 2010. № 10 (197). Ч. II. С. 151–156.
4. Стадненко Н. М., Ілляшенко Т. Д., Обухівська А. Г. Психологічна готовність до навчання дітей 6 річного віку (методика діагностики та корекційно-розвиткові заняття). Кам'янець-Подільськ : Український науково-методичний центр практичної психології та соціальної роботи, 2006. 52 с.
5. Соботович Є. Ф. Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту. о. К.: Актуальна освіта, 2004. 144 с.
6. Шеремет М. К., Коломієць Ю. В. Нейропсихологічний аспект готовності до шкільного навчання дітей із тяжкими порушеннями мовлення. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2016. № 23. С. 240–247.